

УДК 349.42

ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК АГРАРНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Курман Т.В., к. ю. н.,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено аналіз наукових підходів до визначення поняття сільськогосподарського виробництва, на підставі якого сформульовано авторську дефініцію цього поняття як аграрно-правової категорії, а також визначено його ознаки.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, сільське господарство, аграрне виробництво, виробництво сільськогосподарської продукції, агросфера.

В статті осуществлен анализ научных подходов к определению понятия сельскохозяйственного производства, на основе которого сформулирована авторская дефиниция этого понятия как аграрно-правовой категории, а также определены его признаки.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, сельское хозяйство, аграрное производство, производство сельскохозяйственной продукции, агросфера.

Kurman T.V. CONCERNING THE CONCEPT AND MAIN FEATURES OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS AN AGRARIAN LEGAL CATEGORY

The article analyzes the scientific approaches to the definition of agricultural production on which basis it was formulated the author's definition of this concept as a legal category and defined its main features.

Key words: agricultural production, agriculture, agrarian production, production of agricultural products, agrosphere.

Постановка проблеми. Розвиток конкурентоспроможного сталого сільськогосподарського виробництва в комплексному поєднанні з розбудовою сучасних сприятливих умов для розвитку сільських територій є національним пріоритетом нашої держави. Однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики, згідно зі ст. 2 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., проголошено перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки держави. Сільськогосподарське виробництво традиційно вважається стратегічно важливим видом діяльності, оскільки його ефективність гарантує продовольчу безпеку держави та благополуччя її населення. Воно є одним із найдавніших видів людської діяльності, оскільки виникло з прирученням тварин і вирощуванням рослин близько 10 тис. років тому.

При цьому категорія «сільськогосподарське виробництво» на всіх етапах розвитку аграрно-правової науки привертала увагу вчених. Дослідженню окремих питань ведення колгоспного сільськогосподарського виробництва в період існування Радянського Союзу присвячено праці Ц.В. Бичкової, Ю.О. Вовка, І.Ф. Казьміна, А.М. Каландадзе, В.К. Попова, Н.В. Пухонти, В.І. Семчика, Н.І. Ядевич, В.З. Янчука та інших авторів. Зі зміною політико-економічних умов, розвитком ринкових відносин, вступом до Світової організації торгівлі змінились також підходи до розуміння й визначення цієї категорії. Власне тлумачення сільськогосподарського виробництва надають такі вчені-правознавці, як О.В. Гафурова, В.М. Ермоленко, С.І. Марченко, Л.І. Полюхович, К.А. Кондратьєва, О.Г. Бондар та інші.

Однак і на сучасному етапі розвитку аграрно-правової науки питання щодо поняття сучасного сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії залишається актуальним. Адже, незважаючи на суттєве значення сільськогосподарського виробництва для забезпечення продовольчої безпеки держави, реалізації її експортного потенціалу, розвитку сільських територій, залишається законодавчо невизначеною дефініція «сільськогосподарське виробництво», співвідношення цього поняття з поняттями аграрного виробництва, виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Недостатньо досліджені ці питання також наукою аграрного права.

Мета статті – сформулювати авторську дефініцію поняття сучасного сільськогосподарського виробництва, а також виділити його основні ознаки.

Виклад основного матеріалу. Відсутність чіткого законодавчого закріплення та недостатнє наукове дослідження поняття сучасного сільськогосподарського виробництва зумовлює необхідність з'ясування ознак і формулювання на їх основі поняття (дефініції) сільськогосподарського виробництва. Дефініція (з лат. definition – визначення) – це визначення якого-небудь поняття, що відображає його істотні ознаки [1, с. 216]. Головні функції дефініції полягають у тому, що вони роз'яснюють зміст і значення термінів; уточнюють значення термінів, які вживаються в нормативно-правових актах; акцентують увагу на специфічних ознаках правового предмета, явища чи процесу з огляду на особливості регулювання певної сфери суспільних відносин; забезпечують належну й ефективну реалізацію інших норм [2, с. 10].

Сільськогосподарське виробництво – складна термінологічна конструкція, у зв'яз-

ку із чим необхідно приділити увагу кожному її складнику. У тлумачному словнику слово «сільськогосподарський» визначається як «такий, що стосується сільського господарства». А сільське господарство у свою чергу – це галузь народного господарства, господарська діяльність у сфері рослинництва (рільництва, плодівництва, лісівництва тощо) і тваринництва [3, с. 632]. Під сільським господарством іноді розуміють системоутворюючу галузь, що забезпечує життєдіяльність людини, зайняту виробництвом сільськогосподарської продукції як джерела основних продуктів харчування для населення та сировини для переробної промисловості, яка діє на базі використання біологічних факторів (рослин і тварин) та є основою розвитку сільських територій і впорядкування середовища проживання сільського населення [4]. У зарубіжній літературі висловлюється думка, що сільське господарство належить переважно до мистецтва обробітку землі, яке полягає в низці координованих дій, із сукупності яких складається відповідна діяльність селян, включаючи в більш широкому плані тваринництво та лісівництво [5, с. 107–108].

Термін «аграрний» у тлумачному словнику визначається як «земельний, такий, що стосується землекористування» [3, с. 22], тобто лише землеробства. У спеціальній літературі під землеробством розуміють відповідну діяльність, спрямовану на використання землі для отримання відповідних благ та здійснення належних заходів задля її збереження, покращення, а в деяких випадках і відтворення [6, с. 11].

Звернемось до етимології слова «виробництво», яке має декілька значень: а) виготовлення, вироблення предметів, матеріалів тощо; б) процес, у ході якого люди, які пов'язані між собою певними виробничими відносинами, створюють матеріальні блага, необхідні для суспільства [7, с. 474].

Категорія «виробництво» є багатоаспектною. Вона була предметом дослідження представників різних наук. Зокрема, її вивчали представники суспільних наук. Так, М.Ю. Осіпов розглядає виробництво як процес соціально-технологічної організації та ототожнює його з господарством. Господарювати, на його думку, означає раціонально організовувати взаємодію виробничих сил [8, с. 96–103].

Виробництво в економічному сенсі – це процес створення працею людини господарських благ або предметів, які слугують для задоволення людських потреб [9, с. 386]. На думку В.І. Нечаєва, виробництво – це процес отримання продукції (надання послуг), який здійснюється на основі організаційно-технічної взаємодії природних факторів, робочої сили, предметів і засобів праці [10, с. 52].

У законодавстві України також зроблено спроби визначити поняття «виробництво». Так, у п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 22 липня 2014 р. виробництво визначається як діяльність, пов'язана з виробництвом об'єктів санітарних заходів, у тому числі всі стадії

технологічного процесу, а саме первинне виробництво, підготовка, змішування та пов'язані із цим процедури, обробка, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану об'єкта.

Одним із видів виробництва є сільськогосподарське виробництво. При цьому сільськогосподарське виробництво – це розмноження тварин і рослинних продуктів за допомогою сил природи, насамперед продуктивної сили ґрунту [9, с. 386]; це безперервний відновлювальний процес створення матеріальних благ рослинного й тваринного походження [11, с. 218].

У «Словнику з аграрного права» сільське господарство ототожнюється із сільськогосподарським виробництвом та визначається як вид господарської діяльності з виробництва продукції, призначеної для споживання в сирому й переробленому виді та для використання на нехарчові цілі, що пов'язана з біологічними процесами її вирощування [12, с. 139]. Аналогічне визначення закріплене в Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років». У цих дефініціях сільськогосподарське виробництво ототожнюється із сільським господарством, із чим навряд чи можна погодитись. Сільське господарство – це галузь економіки, спрямована на забезпечення населення продовольством (продуктами харчування) та отримання сировини для інших галузей промисловості [13]. Отже, сільське господарство – це не вид господарської діяльності, а галузь матеріального виробництва, яка поєднує і сільськогосподарське виробництво, і переробну харчову промисловість, і сільськогосподарську науку та освіту, і інформаційну сферу, тобто сферу аграрних інформаційних правовідносин (згідно з результатами останніх досліджень [14, с. 181–185]), а також сільський туризм, лісове господарство, захист довкілля [15] тощо.

Неоднозначність трактування поняття сільськогосподарського виробництва в наукових і нормативних джерелах не сприяє ефективності правового регулювання у вказаній сфері. Тому закономірно постає питання про виділення специфічних, суттєвих ознак сучасного сільськогосподарського виробництва та формулювання на їх основі його поняття. Вбачається, що сільськогосподарське виробництво характеризується низкою специфічних ознак, закріплених на законодавчому рівні.

Першою такою ознакою є те, що *сільськогосподарське виробництво – це насамперед специфічний різновид господарської діяльності*, визначення якої закріплене в ст. 3 Господарського кодексу України. Під господарською діяльністю в ньому розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Специфічність сільськогосподарської діяльності зумовлюється тим, що вона здійснюється суб'єктом господарювання у сфері сільського господарства як окремої сфери

матеріального виробництва, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт і надання сільськогосподарських послуг, а також пов'язана з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського та іншого призначення, природних ресурсів, живих організмів тощо.

На сьогодні можна говорити про розвиток і розширення сфери сільськогосподарського виробництва, адже до неї в сучасних умовах варто відносити не лише рослинництво та тваринництво, а й аквакультуру, рибальство та лісове господарство. Зазначене можна обґрунтувати тим, що на законодавчому рівні, а саме в ст. 1 Закону України «Про аквакультуру» від 18 вересня 2012 р., закріплено визначення аквакультури (рибництва) як сільськогосподарської діяльності із штучного розведення, утримання й вирощування об'єктів аквакультури в повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-плеїнної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації й реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. в ст. 1 закріплює право сільськогосподарських кооперативів займатись провадженням діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва.

Цілком необґрунтовано вважаємо позицію О.В. Будаї, яка наполягає на тому, що і рибництво (аквакультуру), і рибальство не можна відносити до сільськогосподарської діяльності, адже однією з її характеризуючих ознак є виробництво (вирощування) продукції, що пов'язане з біологічними процесами її вирощування, вона має сезонний характер і залежить від природно-кліматичних умов та здійснюється з використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва [16, с. 229]. У цьому випадку автором змішуються ознаки таких галузей сільськогосподарського виробництва, як тваринництво та рослинництво. Сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва – це ознаки, притаманні веденню сільськогосподарської діяльності в галузі рослинництва. Аквакультура (рибництво), як і тваринництво, характеризується використанням біологічних об'єктів (тварин, риб, молюсків, інших гідробіонтів), біологічними процесами їх вирощування, використанням земель не лише сільськогосподарського, а й водного чи лісового фонду. Вплив сезонності та природно-кліматичних умов на ведення цієї діяльності значно слабший, ніж у рослинництві. Однак це не робить такі види діяльності несільськогосподарськими.

Видом товарного сільськогосподарського виробництва називає рибальство також

С.І. Марченко, зазначаючи, що в аграрних законах, які визначають особливості здійснення діяльності в галузі тваринництва, рибу віднесено до тварин (наприклад, у ст. 4 Закону України «Про плеїнну справу у тваринництві», ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину») [17, с. 38–39].

Що стосується лісівництва, то в довідковій літературі воно визначається як галузь рослинництва, що займається вирощуванням лісу [18]. З належності лісового господарства до сфери сільськогосподарського виробництва виходить також Конвенція Міжнародної організації праці «Про безпеку та гігієну праці у сільському господарстві» 2001 р. № 184, що ратифікована Україною в 2009 р. У її ст. 1 закріплено, що сільське господарство охоплює сільськогосподарську та лісівницьку діяльність, що здійснюється на сільськогосподарських підприємствах, у тому числі рослинництво, лісівництво, тваринництво, розведення комах, первинну переробку продукції рослинного й тваринного походження власником підприємства або від його імені, а також використання та обслуговування механізмів, устаткування, пристосувань, інструментів і сільськогосподарських агрегатів, зокрема, будь-які технологічні процеси, зберігання, операції чи транспортування на сільськогосподарському підприємстві, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Подібне розуміння належності лісового господарства до сфери сільськогосподарського виробництва зафіксоване в преамбулі Принципів лісоводства (щодо раціонального використання, збереження й стійкого розвитку всіх видів лісів), прийнятих Конференцією ООН із навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро 14 червня 1992 р.

Підтвердженням належності продукції аквакультури та лісівництва до сільськогосподарської продукції є положення іншого нормативно-правового акта. У групах 1–24 Українського класифікатора товарів зовнішньоекономічної діяльності, затвердженого Законом України «Про митний тариф України» від 19 вересня 2013 р., міститься перелік сільськогосподарської продукції, який розділено на певні розділи та групи. Зокрема, до групи «Живі тварини, продукти тваринного походження» віднесено рибу й ракоподібних, молюсків та інших водяних безхребетних, а до групи «Продукти рослинного походження» – живі дерева та інші рослини, коріння та інші частини рослин, їстівні плоди й горіхи, камеді, смоли та інші рослинні соки, рослинні матеріали для виготовлення плетених виробів тощо.

Аналогічно законодавство багатьох зарубіжних країн не обмежує сферу сільськогосподарського виробництва лише рослинництвом і тваринництвом. Зокрема, досить широке трактування сільськогосподарського виробництва міститься в Законі Польщі про соціальне страхування селян [19, с. 81], Законі Угорської Республіки про орні землі [20, с. 213].

Друга ознака сільськогосподарського виробництва полягає в тому, що його предме-

том може бути не лише виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури, лісового господарства, а й надання сільськогосподарських послуг (як супутніх виробництву сільськогосподарської продукції, так і інших – доглядних, освітніх, наукових, відпочинково-туристичних у межах агротуризму), а також виконання різноманітних сільськогосподарських робіт. Що стосується сільськогосподарських послуг, то окремі з них знайшли своє нормативне закріплення в чинному законодавстві. До таких послуг, згідно з п. «б» пп. 209.15.1 Податкового кодексу України, належать сіяння та садження рослин, збирання врожаю, його брикетування чи складування, проведення інших польових робіт, у тому числі внесення добрив і засобів захисту рослин; пакування та підготовка до продажу, у тому числі сушіння, очищення, розмелювання, дезінфекція та силосування сільськогосподарської продукції; зберігання сільськогосподарської продукції; застосування засобів захисту тварин, проведення протиепізоотичних заходів; отримання послуг із використання сільськогосподарської техніки, крім отримання її у фінансову оренду (лізинг); експлуатація меліоративних зрошувальних та осушувальних систем для посівних площ і сільськогосподарських угідь; розділ м'яса для товарної кондиції тощо. Як бачимо, спостерігається тенденція до розширення сфери сільськогосподарського виробництва.

З огляду на викладене вбачається, що термін «сільськогосподарське виробництво» є ширшим за обсягом, ніж поняття «аграрне виробництво». Аграрне виробництво – це суто виробнича діяльність, пов'язана з обробкою землі, землекористуванням, насамперед у галузі рослинництва, рільництвом. Сільськогосподарське ж виробництво включає і безпосередньо аграрне виробництво, пов'язане з обробкою сільськогосподарських земель, і виробництво сільськогосподарської продукції тваринного походження, і аквакультуру, і лісове господарство, і діяльність із переробки продукції рослинного й тваринного походження, і надання сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт. Термін «виробництво сільськогосподарської продукції» також є вужчим за поняття сільськогосподарського виробництва, оскільки охоплює лише виробництво продукції рослинного й тваринного походження та не включає надання сільськогосподарських послуг і виконання сільськогосподарських робіт. Варто зазначити, що й категорії «сільськогосподарське виробництво» та «сільськогосподарська діяльність» не є тотожними. Як вбачається, сільськогосподарське виробництво – це не просто діяльність, це процес, зладжений, послідовний, підпорядкований певним природним, технологічним, соціально-економічним та іншим закономірностям (наприклад, сезонності, біологічним циклам розвитку сільськогосподарських тварин, рослин тощо). Сільськогосподарське виробництво завжди передбачає здійснення сільськогосподарської діяльно-

сті, проте не будь-яку сільськогосподарську діяльність можна вважати виробництвом.

Третьою ознакою сільськогосподарського виробництва як правової категорії варто вважати *аграрно-правову природу регулювання відносин у цій сфері*. Саме нормами аграрного права визначаються й закріплюються особливості правового регулювання сільськогосподарського виробництва як специфічного виду господарської діяльності з виробництва продукції рослинного та тваринного походження (сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, пов'язаність із живими організмами, використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, специфічність сільськогосподарської продукції тощо). Неврахування цих особливостей у процесі правового регулювання вказаних відносин матиме низку негативних наслідків, зокрема: низьку ефективність норм права, появу прогалин у правовій регламентації, порушення прав сільськогосподарських товаровиробників тощо. Отже, відносини у сфері сільськогосподарського виробництва потребують особливого правового регулювання саме нормами аграрного права.

Четвертою ознакою сільськогосподарського виробництва є те, що *воно провадиться в межах агросфери під час використання потенціалу останньої*.

П'ятою ознакою сільськогосподарського виробництва варто вважати *його спрямованість на досягнення певних цілей*. Як вбачається, цільова спрямованість сучасного сільськогосподарського виробництва має характеризуватись поєднанням як приватних цілей сільськогосподарських товаровиробників (насамперед отримання прибутку), так і загальних цілей (досягнення суспільно корисного результату, задоволення потреб українського народу в якісних і безпечних продуктах харчування та продовольстві, забезпечення продовольчої безпеки держави, розвиток агросфери на умовах сталості тощо). Тобто метою ведення сільськогосподарського виробництва є досягнення як економічних, так і соціальних результатів.

Висновки. З огляду на викладені ознаки можна сформулювати сучасне поняття сільськогосподарського виробництва, під яким необхідно розуміти врегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах та з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг, спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно корисного результату.

Таким чином, визначення дефініції й ознак сільськогосподарського виробництва дасть змогу збагатити аграрно-правову науку та закласти раціональну методологічну основу підходів до розуміння й ефективного правового регулювання відносин у цій сфері. У свою чергу забезпечення організаційно-правовими та економічними заходами розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості дасть можливість збільшити обсяги

виробництва продукції рослинництва, тваринництва, рибництва й лісівництва, підвищити її якість і безпечність, а отже, її конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тисяч слів і словосполучень / уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. 789 с.
2. Баранов А.В. Системоопределяющие специализированные нормы права в системе правового регулирования. Вестник Томского государственного университета. 2011. № 2. С. 5–11.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: около 57 000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. 15-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1984. 700 с.
4. Про сільське господарство: проект Закону України. URL: <http://www.uniflor.bis/law/zakon-ukrajiny-pro-silskе-hospodarstvo.html>.
5. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / М.П. Раджорьери, М. Валлетта; отв. ред. Д.О. Тузов. М.: Статут, 2006. 208 с.
6. Піддубна Д.С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К., 2015. 20 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 799 с.
8. Осипов М.Ю. Опыт философии хозяйства. М.: Изд-во МГУ, 1990. 382 с.
9. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1895. Т. 25. 496 с.
10. Нечаев В.И., Парамонов П.Ф. Организация производства и предпринимательской деятельности в АПК: учебник. Краснодар: КубГАУ, 2007. 466 с.
11. Українська сільськогосподарська енциклопедія: в 3 т. К., 1970. Т. 1. 486 с.
12. Словник з аграрного права / уклад. В.П. Жушман, О.О. Погрібний, В.Ю. Уркевич; за ред. В.П. Жушмана. Х.: Нац. юрид. академія України, 2010. 160 с.
13. Сельское хозяйство. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сельское_хозяйство.
14. Савельєва О.М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від народження академіка В.З. Янчука (22–23 травня 2015 р.) / за ред. В.М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 181–185.
15. Чабаненко Н.Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. URL: <http://journal.org/articles/2014/uris56html>.
16. Будаї О.В. Проблемні питання віднесення рибництва (аквакультури) до сільськогосподарської діяльності. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 18 листопада 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 228–230.
17. Марченко С.І. Правові засади рибальства як виду товарного сільськогосподарського виробництва в Україні. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародного конгресу, присвяченого 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (Одеса, 2–4 червня 2017 р.) / відп. ред. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Т.Є. Харитонова. О.: Юридична література, 2017. С. 36–40.
18. Современный толковый словарь. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-30909.htm>.
19. Czechowski P., Korzyska-Iwanow M., Prutis S., Stelmachowski A. Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa unii europejskiej. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 1999. 370 s.
20. Аграрное законодательство зарубежных стран и России / отв. ред. Е.Л. Минина. М.: Юстицинформ, 2011. 320 с.